

УДК 378.11(477.74)(08)

С. Г. Коваленко, канд. біол. наук, доцент,**Т. В. Васильєва**, канд. біол. наук, доцент,**Г. А. Швець**, канд. біол. наук, доцентОдеський національний університет імені І. І. Мечникова, кафедра ботаніки,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

145 РОКІВ ІСНУВАННЯ КАФЕДРИ БОТАНІКИ ОНУ

Розглянуто історію розвитку кафедри ботаніки з дня заснування до сьогодні. Оцінено внесок видатних вчених, що працювали тут в різний час, починаючи з Л. С. Ценковського. Охарактеризовано сучасний стан наукових досліджень кафедри та гербарію як національного надбання.

Ключові слова: історія, кафедра ботаніки, гербарій, Одеський університет.

Історія кожного навчального закладу створюється вчителями і учнями. Від того, наскільки вони віддані науці, тій справі, якій присвятили життя, залежать не лише результати наукових досліджень, рівень підготовки кадрів, але й загальний дух, працездатність, ерудиція та напрям роботи колективів.

Ботаніка — дивовижна наука, у якій поєднується історія і сьогоднішній час, краса природи і глибина проникнення у її таємниці, увага як до особливостей органів рослин, так і до проблем різноманіття рослинного світу, вона завжди залишається потрібною і людині, й людству в цілому.

Кафедру ботаніки Новоросійського університету було створено одночасно із його заснуванням і всі зміни, що проходили, так чи інакше відображені в її історії. Але завжди тут працювали сумлінні, віддані ботаніці люди, що прагнули не лише самими пізнати оточуючий світ, але й заохотити молоде покоління, яке в свою чергу прагнуло виховати нових учнів.

Через 45 років після заснування кафедри ботаніки було поділено на дві кафедри: морфології та систематики рослин і анатомії та фізіології рослин. З 1978 року це знову одна кафедра ботаніки.

Історія кафедри пов'язана з іменами багатьох видатних ботаніків, що зробили великий внесок у розвиток науки, методик викладання і виховання студентів [1]. За браком місця зупинимось лише на найзначніших іменах.

Першим завідувачем кафедри був Л. С. Ценковський (1822—1887), який не лише мав яскраву особистість і міг бути взірцем того, як цілком віддаючи себе науці, можна залишатися уважною цікавою людиною [2]. Він був засновником і першим президентом Новоросійського товариства природознавців, почесним членом майже усіх російських природничо-історичних товариств, Лондонського мікробіологічного товариства, членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, Німецького ботанічного товариства. Його ідеї та наукові надбання лягли в основу створення і розвитку кафедр ботаніки, гідробіології, мікробіології уні-

Л. С. Ценковський
(1822—1887)

верситету. Він уперше показав спорідненість між рослинами та тваринами, розробив метод щеплення проти сибірки тощо. Саме Л. С. Ценковський заснував ботанічну лабораторію на кафедрі ботаніки і гідробіологічну станцію в Севастополі. Він уперше ввів в учбовий процес мікроскоп, був прекрасним лектором, який міг, за висловом І. І. Мечникова, збуджувати священний вогонь у слухачів.

Одночасно з ним на кафедрі працювали О. О. Янович (1831—1871), що захистив докторську дисертацію з проблем мікології, Є. М. Деларю — у подальшому професор Харківського університету, І. Ф. Кошуга, М. К. Срединський — у подальшому відомий спеціаліст з рослинних насаджень залізниць.

Я. Я. Вальц (1841—1904) працював в Новоросійському університеті у 1871—1881 рр. спочатку ординарним професором, а потім завідувачем кафедри ботаніки. Це був яскравий вчений, блискуча, талановита людина, популяризатор і організатор науки, президент Новоросійського товариства природознавців. Він був одним з перших у Росії, хто вивчав проблеми онтогенезу водоростей і грибів. Його ім'ям В. А. Ротерт назвав один з видів вошерії [3]. Одночасно на кафедрі працював О. М. Волков (1849—1928), дослідження якого з проблем геотропізму увійшли до відомого підручника А. Сакса. Однак з-за хвороби у 1880 році він подав у відставку і надалі захопився живописом, його картини мали великий успіх, особливо у Англії [4].

У 1880—1885 рр. кафедрою ботаніки і ботанічним садом керував Л. В. Рейнгард (1847—1920), який започаткував детальні альгологічні дослідження регіону. Його наукові дослідження включали морфологію, будову, розвиток харових, вольвоксових, бацилярій і особливо діатомових водоростей. Л. А. Рішаві (1851—1915) змінив Л. В. Рейнгарда на посту завідувача кафедри ботаніки у 1885 році. Його наукові інтереси були пов'язані із вивченням тропізмів рослин, історії розвитку, морфології і систематики морських водоростей. Саме він припустив середземноморське походження чорноморської альгофлори. Його роботи з проблем дихання рослин увійшли до підручників того часу [5]. Тоді на кафедрі працювали М. Л. Окіншевич — з опису дендрофлори Бессарабії, М. Д. Вахтель — з виявлення проблем геотропізму, В. Ф. Хмелевський — з вивчення альгології Бессарабії тощо.

У 1893 році кафедрою почав завідувати Ф. М. Каменський (1851—1912) — вчений, що захоплювався рішенням багатьох проблем, серед яких і особливості харових водоростей, і перший опис такого явища в житті рослин, як мікориза. Серед інших викладачів кафедри того часу слід вказати прізвище випускника Новоросійського університету М. М. Альбова (1855—1897) — в подальшому відомого дослідника флори Південної Америки, О. Г. Генкеля, згодом професора ботаніки Пермського університету, та інших [6].

Завідувачами кафедри анатомії та фізіології рослин у ХХ сторіччі працювали В. А. Ротерт, В. В. Половцов, Ф. М. Породко, Г. А. Боровіков, С. І. Лебедев, М. В. Домбровська, Г. В. Ткаченко, а кафедри морфології та систематики рослин — Б. Б. Гриневецький, М. М. Зеленецький, Д. О. Свиренко, Г. Й. Потапенко, І. І. Погребняк.

У 1978 році кафедри були об'єднані у кафедру ботаніки, яку очолив В. Т. Коваль, а з 1999 року — Г. А. Швець.

В. А. Ротерт (1863—1916) — блискучий лектор, високопрацевдатна інтелегентна людина, разом із своїми учнями (в подальшому професорами) — Г. А. Боровіковим, І. Д. Щербаком, Ф. М. Породком заклали основи для подальшого розвитку вчення про фітогормони. Серед його блискучих учнів був також А. О. Сапегін (1888—1946) — у подальшому академік АН УРСР, випускник Новоросійського університету, спочатку біолог, що захоплювався мохами, а потім видатний селекціонер і генетик. Як писав у спогадах Г. Й. Потапенко, він

жив для науки і віддавав себе безроздільно науці. А. М. Криштофович (1885—1953) — надалі дійсний член АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР, лауреат Державної (Сталінської) премії СРСР 1946 р., видатний вчений-палеоботанік, після закінчення університету був на кафедрі спочатку професорським стипендіатом (аспірантом), потім лаборантом і доцентом.

1915 рік. 1-й ряд, сидять, зліва направо: проф. Гриневецький Б. Б., професорський стипендіат Криштофович А. М., проф. Половцов В. В., доц. Породко Ф. М.; 2-й ряд, стоять, зліва направо: ас. каф. геології Гапонов Ю. А., ас. каф. ботаніки Сапегін А. О., ас. каф. ботаніки Підлісний В. І., студент Маракуєв М. В.

На фото він разом з проф. В. В. Половцовим, видатним методистом природознавства, який очолював кафедру анатомії і фізіології рослин у 1910—1915 рр., проф. Б. Б. Гриневецьким, доц. (у подальшому професором) Ф. М. Породком, асистентом кафедри геології Ю. А. Гапоновим, в той час асистентом кафедри А. О. Сапегіним, асистентом В. І. Підлісним та студентом М. В. Маракуєвим, який подавав великі надії, був талановитим дослідником, але рано загинув при вибуху на пароплаві у 1916 році.

Проф. Б. Б. Гриневецький (1875—1963) під час роботи в університеті вивчав флору і рослинність Кавказу, Польщі, Литви і одночасно працював з вивчення проростання насіння, де його праці стали класичними. У подальшому він став дійсним членом АН Польщі та засновником і першим головою Польського ботанічного товариства і Ліги з охорони природи [7].

І. В. Новопокровський (1880—1951) працював у Новоросійському університеті у 1905—1906 рр., вивчаючи флору околиць Одеси. В історії біології він залишився як палеоботанік і ботанік, знавець флори Казахстану, доктор біологічних наук, завідувач Середньоазійського гербарію у Ботанічному інституті.

Ф. М. Породко (1877—1948) — завідувач кафедри анатомії і фізіології рослин понад 30 років (1916—1948), декан біологічного факультету, учень Д. І. Іванівського, автор двотомника «Хемотропізм коріння», низки робіт з проблем проростання насіння. Останній науковий напрям розвивали його аспіранти,

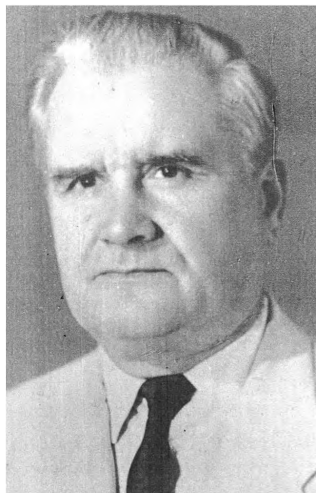

Випуск фуркації фізіології рослин (1936 р.) 1-й ряд: Д. Я Вакулін, Б. М. Аксентьев, Ф. М. Породко, Г. Й. Потапенко; 2-й ряд: перший зліва О. О. Титаренко, у центрі А. І. Дьоміна; 3-й ряд: перша зліва А. З. Жаренко

у подальшому доктори біологічних наук Б. М. Аксентьев і А. І. Дьоміна. Продовжується цей напрям і зараз у сучасних дослідженнях кафедри.

З 1916 року працював на кафедрі І. Л. Сербінов (1872—1925) — відомий міколог, мікробіолог, фітопатолог, основоположник вивчення бактеріальних хвороб рослин, автор багатьох підручників з мікробіології [8].

М. М. Зеленецький (1859—1923) очолював кафедру морфології і систематики рослин у роки громадянської війни. Це був талановитий дослідник, відомий флорист і гербаризатор, прекрасний лектор і вихователь молоді. Його учнями були О. М. Морозова-Попова, В. Ф. Пастернацька, Л. Д. Басарська, Г. Й. Потапенко — у подальшому відомі у регіоні ботаніки.

І. І. Погребняк (1908—1982)

Керував кафедрою морфології і систематики у 1923—1928 рр. і Д. О. Свиренко (1888—1944) — один із найкрупніших альгологів Радянського Союзу, член-кореспондент АН СРСР, видатний науково-педагогічний і громадський діяч, що сформував в Одесі альгологічну школу, де працювали тоді аспіранти П. П. Ширшов, В. Г. Танфільєв, О. Д. Андрєєв та інші.

Одним із найталановитіших учнів Г. І. Танфільєва, М. М. Зеленецького та В. В. Половцова був Г. Й. Потапенко (1889—1982), випускник Новоросійського університету, який у 1928—1943 рр. очолював кафедру морфології і систематики рослин. Його учнями були І. І. Погребняк, А. З. Жаренко, Л. А. Шапошнікова, М. В. Домбровська, О. А. Гурська та інші.

І. І. Погребняк (1908—1982) — доктор біологічних наук, завідувач кафедри морфології та систематики рослин більше 30 років, відомий альголог і знавець флори нижчих рослин Одеської затоки Чор-

ного моря і причорноморських лиманів, вимогливий дослідник, що виховав майбутніх докторів наук, таких як М. О. Гусяков, Ф. П. Ткаченко, що продовжили традиції вчителя, аспірантів П. П. Островчука, Абдельгані Нур Ель-Дін Халіля та інш. Проблеми альгофлори на кафедрі вивчали Н. М. Пашковська, О. А. Гурська, С. М. Мілютіна, А. К. Ареф'єва, що досліджувала також гриби і дендрофлору та ін. Великий внесок у вивчення та збагачення дендрофлори регіону зробила доцент А. З. Жаренко, в той час як Л. А. Шапошнікова, М. Г. Кожура вивчали особливості трав'янистих рослин, а професор А. І. Дьоміна — різноманіття лікарських рослин, особливо полинів півдня України.

С. І. Лебедев (1904—1992) — ректор ОДУ та завідувач кафедри фізіології рослин у 1953—1959 рр., дослідник фізіологічної дії каротину в рослинах, фізіологічної дії мікроелементів, пігментних систем та продуктивності водоростей Чорного моря. Науковий керівник кандидатських дисертацій О. Г. Судьбіної, А. М. Силаєвої, К. С. Ткачук, Н. І. Зайцевої, Н. М. Шиян, які в подальшому підготували та захистили докторські дисертації, а також О. І. Саннікової (1926—1999), М. В. Голубцової (1925—1974), І. О. Ярцевої (1918—1997), що стали доцентами ОДУ, і багатьох інших [9].

1965 р. Кафедра анатомії і фізіології рослин. 1-й ряд: І. О. Ярцева, Г. В. Ткаченко, М. В. Домбровська, Г. О. Іванівська, О. О. Титаренко; 2-й ряд: В. Т. Коваль, Л. В. Матвеева, О. Л. Соловйова, Л. П. Гапоненко, О. І. Саннікова, М. В. Голубцева, О. М. Ільєва, О. Н. Белан; 3-й ряд: А. І. Торжинська (Хотько), Г. А. Швець, О. О. Козир (Станкевич)

У 1959—1960 рр. кафедрою фізіології рослин керувала М. В. Домбровська, а потім з 1961 по 1978 рр. — проф. Г. В. Ткаченко, чиї наукові інтереси були пов'язані з вивченням фізіолого-біохімічних реакцій рослин винограду на використання фізіологічно-активних речовин, мікроелементів, фосфорних добрив тощо. Серед тих, чия робота виконувалась під його керівництвом, вкажемо доцентів кафедри В. Т. Ковалю, Г. А. Швець, С. Г. Коваленко, В. Г. Кур'яту, у подальшому доктора біологічних наук, та інших.

Як вказувалося вище, об'єднання кафедр відбулося у 1978 році і новостворену кафедру ботаніки очолив В. Т. Коваль (1936—1999), який у 1982—1987 рр. був деканом біологічного факультету. Це була високопорядна, інтелігентна, вимоглива до себе і оточуючих людина, ретельний дослідник фізіологічної дії мікроелементів, впливу вітамінів на проникнення мембран мітохондрій та т. і.

З 1978 року на кафедрі працювали також І. П. Ружицька (1937—2009), С. Є. Дятлов, М. О. Лесіна, З. Є. Захарієва, В. О. Кузнецов. З 1999 року кафедру очолила Г. А. Швець.

Випускники кафедри гідно продовжують традиції, закладені ще у Новоросійському університеті. За роки свого існування кафедра підготувала багато вчених і педагогів, що працювали і працюють не лише в Україні, але й у Німеччині, Польщі, Болгарії, Монголії, Лаосі, на Кубі та в інших куточках світу. З числа випускників другої половини ХХ сторіччя назвемо лише декілька прізвищ вчених, що захистили докторські дисертації. Це В. І. Бабенко (1928—1996) — завідувач лабораторії фізіології рослин і ізоотопів селекційно-генетичного інституту, автор понад 170 наукових робіт і 15 авторських свідоцтв; М. О. Гусляков (1950—2004) — завідувач кафедри гідробіології у 1990—2004 рр., автор понад 100 наукових робіт, науковий керівник кандидатських дисертацій В. П. Герасим'юка, О. Л. Неврової та О. О. Ковтуна; М. Я. Головенко — заслужений діяч науки і техніки, завідувач відділом фізико-хімічної фармакології Фізико-хімічного інституту імені О. В. Богатського, завідувач лабораторії фармакокінетики Державного фармакологічного центру МОЗ України, професор кафедри фармацевтичної хімії ОНУ; Т. Л. Карасьова — авторка біля 200 наукових робіт, 10 авторських свідоцтв і 5 патентів, провідний науковий співробітник відділу медичної хімії Фізико-хімічного інституту імені О. В. Богатського; В. Г. Курьята — автор понад 90 наукових робіт, методичних посібників і патентів, професор кафедри ботаніки Вінницького педагогічного університету імені М. Коцюбинського, «людина року» в номінації «Діяч науки» у 2003 році; В. Ф. Гороховський — співавтор 15 сортів і гібридів огірка, автор 13 авторських свідоцтв і 3 патентів, завідувач лабораторії селекції овочевих культур Придністровського науково-дослідного інституту сільського господарства, та інші.

Як видно з короткого переліку, основні напрямки наукової роботи кафедри були пов'язані із вивченням альгофлори, наземної флори регіону та визначенням низки фізіологічних показників при дії на рослини фізіологічно-активних речовин, мікроелементів, абіотичних факторів. Наукові напрямки, які розробляються на кафедрі зараз, пов'язані з вивченням наземної і водної флори і рослин-

2010 р. кафедра ботаніки. Сидять зліва направо: Т. В. Васильєва, Ф. П. Ткаченко, О. М. Попова, Г. А. Швець, С. Г. Коваленко, О. М. Слюсаренко; стоять О. В. Совтус, Л. В. Мурсанова, О. Л. Будняк, О. М. Ружицька, О. Б. Куцин, О. М. Миронюк, О. В. Чумічкіна, В. В. Нємсрцалов, О. Ю. Єрмолаєва, Ю. С. Назарчук, О. Ю. Бондаренко, В. П. Герасим'юк

ності Причорномор'я, виявленням та охороною рідкісних та зникаючих видів рослин.

У останні п'ять років захистив докторську дисертацію Ф. П. Ткаченко, кандидатські дисертації — О. Б. Куцин, І. П. Якуба, В. В. Немерцалов. Готуються до захисту роботи Ю. С. Назарчук та О. Ю. Бондаренко. Щорічно співробітники, аспіранти і фурканти кафедри приймають участь у наукових міжнародних і всеукраїнських конференціях, публікують 45—60 наукових робіт різного рангу. З 2003 року кафедрою проведено вже чотири міжнародних конференції «Біорізноманітність. Екологія. Еволюція. Адаптація» на англійській мові з публікуванням тез доповідей.

Окремо треба зупинитися на важливій складовій роботи кафедри — гербарії, якому 22 вересня 2004 року було надано статус «Національне надбання». Починаючи з К. Ліннея, гербарій вважається результатом творчих досягнень, що містить і виховний елемент, і раціональне зерно, і просто можливість оцінити шляхи еволюції природи та окремих видів. І справа не лише у його об'ємі. У порівняно невеликих гербаріях можуть бути чіткіше відображені особливості флори окремих регіонів або зберігатися персональні збори, що дозволяють виділити основні ботанічні маршрути та особистий внесок кожного вченого.

Початок гербарію ОНУ імені І. І. Мечникова (MSUD) було покладено при організації Новоросійського університету в 1865 році першим завідувачем кафедри ботаніки Л. С. Ценковським.

Сучасний об'єм гербарію перевищує 50 тисяч примірників. Він відображає ботанічну і краєзнавчу культуру регіону та містить значну кількість історичного матеріалу. Гербарій складається з систематичної частини та іменних колекцій. У систематичному гербарії представлені вищі спорові та насінні рослини, водорості, лишайники, гриби, характерні не тільки для флори Північно-Західного Причорномор'я, але й для інших областей України, Кавказу, Далекого Сходу, Катеринославської та Тобольської губерній, Новгороду, Москви та ін., а також Південної Франції, Південної Німеччини, Сицилії, Персії, Бразилії. До складу зборів входять іменні колекції відомих ботаніків Е. Е. Ліндеманна (4000 гербарних аркушів), Й. К. Пачоського (6152 г. а.), унікального дослідника флори Одеси П. С. Шестерикова (1492 г. а.), колекції Вищих жіночих педагогічних курсів — знаменного явища російської дійсності початку ХХ ст. (7540 г. а.) та ін., а також колекції Л. Рабенхорста та К. Беніца (II половина ХІХ ст.).

Гербарій містить збори понад 300 колекторів, серед яких слід згадати К. Ф. Ледєбура, В. Г. Бесера, П. Е. Буасье, Е. Е. Ліндеманна, О. С. Роговича, В. М. Черняєва, Х. Х. Стевена, О. Д. Нордманна, Й. К. Пачоського, третього президента АН України В. І. Липського, професорів Новоросійського університету М. М. Зеленецького, Б. Б. Гринецького, Я. Я. Вальца, Г. А. Боровикова, Г. Й. Потапенка, І. І. Погребняка та ін. Найстарішим експонатом гербарію є травник 1759 року, написаний від руки, який містить засушені частини лікарських рослин, характерних для Середньої та Південної Європи, а також рекомендації щодо їх використання [10].

В гербарії представлено альготеку діатомових водоростей бентосу північно-західної частини Чорного моря і прилеглих водойм, створену на основі досліджень М. О. Гусякова та В. П. Герасим'юка.

Зараз гербарні зразки переносяться частково на нові носії, у нові папки та металеві шафи. Проводиться періодичне проморожування для запобігання пошкодженню зразків. Розпочато роботу із складання комп'ютерних списків усіх колекцій та перевизначення деяких рослин. Учбовий гербарій щорічно поповнюється новими зборами, які надалі будуть основою сучасного гербарію регіону.

Література

1. *Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865—2005)*/ Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. — Одеса: Фенікс, 2005. — 104 с.
2. *Лізунова А. А., Руда С. П.* Лев Семенович Ценковський (1822—1887)// Наука і наукознавство. — 1998. — № 2. — С. 80—86.
3. *Історія Одеського університету за 100 років (1865—1965)*. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. — 423 с.
4. *Вальц Я. Я.* Отзыв об Александре Николаевиче Волкове // Зап. Новорос. ун-та. — 1875. — Т. 17. — С. 5—8.
5. *Потапенко Г. И.* История кафедры ботаники Одесского государственного университета за 75 лет существования (1865—1940). — Рукопис, підготовлений до друку.
6. *Литвиц С. Ю.* Русские ботаники: Биографо-библиогр. словарь. — М.: Изд. Моск. о-ва испыт. прир., 1947. — Т. 1. — С. 20—21, 245—247.
7. *Słownik biologów polskich*. — Warszawa, 1987. — P. 214—215.
8. *Горленко М. В.* Выдающийся русский миколог и микробиолог Иван Львович Сербинов // Микробиология. — 1952. — № 2. — С. 239—242.
9. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. словник у 4 т.* — Одеса: Астропринт, 2000.
10. *Коваленко С. Г., Бондаренко О. Ю.* Скарби гербарію Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. 1. Травник XVIII сторіччя // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10, вип. 5. — С. 191—198.

С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва, Г. А. Швець

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра ботаники, ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

145 ЛЕТ СУЩЕСТВОВАНИЯ КАФЕДРЫ БОТАНИКИ ОНУ

Резюме

Рассмотрена история развития кафедры ботаники со дня основания до настоящего времени. Указаны фамилии выдающихся ученых, работавших здесь в разное время, начиная с Л. С. Ценковского. Охарактеризовано современное состояние гербария как национального достояния и научных исследований кафедры.

Ключевые слова: история, кафедра ботаники, гербарий, Одесский университет.

S. G. Kovalenko, T. V. Vasilyeva, G. A. Shvets

Odessa National University, Department of Botany,
Dvoryanskaya Str. 2, Odessa, 65082, Ukraine

145 YEARS FROM BEGINNING OF ODESSA NATIONAL UNIVERSITY

Summary

It was considered the cathedra development history from year of foundation to our times. There was indicated the surnames of prominent scientists, who worked here in different times, leading with L. S. Tsenkovskiy. It was described the modern conditions of herbarium as national property and scientific investigation of cathedra.

Key words: history, botany department, herbarium, Odessa university.